
Максим Кирчанів

**ВІД СЕЛЮКІВ ДО УКРАЇНЦІВ:
УЯВЛЯЮЧИ УКРАЇНЦІВ,
ДОЛАЮЧИ МАРГІНАЛЬНІСТЬ**
(регіональні дискурси формування
української модерної нації)*

Периферія, націоналізм, інтелектуали. XIX століття стало періодом формування сучасної, модерної, української культури і української літературної мови. Цей процес не протікав стихійно, і становлення літературної норми було пов'язане з діяльністю декількох поколінь українських дослідників і письменників — перші досліджували мову, другі її розвивали, перетворюючи з народного говору в мову літератури. Цей процес, який ми можемо визначити як уявлення чи конструювання нації націоналістами-інтелектуалами, протікав нерівномірно і хронологічно затягнувся до початку XX сторіччя. Саме тоді українська мова стала схожою на сучасну літературну українську мову, що було пов'язано з досягненням своєрідного націоналістичного компромісу щодо шляхів подальшого розвитку тієї нової політичної нації, яка набула назву «українці». Найшвидше і активно цей процес поступової модернізації¹, руйнування традиційної культури протікав в Імперії Габсбургів і Імперії Романових — на територіях, які умовно можна називати українськими тому, що тут проживав найбільший відсоток тих селянських носіїв традиційної культури і діалектів, які зусиллями нечисленних націоналістів-інтелектуалів стали українською політичною нацією.

Коментуючи процеси розвитку імперій, російський дослідник Алексей Міллер підкреслює, що «процеси еволюції імперій, засвоєння ними нових методів правління і контролю мали багато аспектів ... імперії мінялися, ставали несхожими на класичні зразки»². На українській периферії, на межі української колонізації, де українці були

* Ця стаття є першою частиною дослідження, в якому Автор аналізує регіональні тренди формування модерної української нації. У другій частині «*Seliany into Ukrainians: подолання регіональних ідентичностей*» йдеться про трансформацію локальних ідентичностей серед українських емігрантів в Північній Америці. Назва статті заснована на аналогії з класичною працею Юджіна Вебера, виданою в 1976 році. Див.: Weber E. *Peasants into Frenchmen: the Modernization of Rural France, 1870–1914.* — Stanford, 1976.

¹ Про модернізаційні процеси див.: Гайндль В. Модернізація та теорії модернізації: приклад Габсбурзької бюрократії // Україна модерна. — 1996. — Ч. 1.

² Міллер А. История империй и политика памяти // Наследие империй и будущее России / ред. А.И. Миллер. — М., 2008. — С. 33.

переважно селянами³ і контактували з росіянами і іншими націями, цей процес йшов сповільненими темпами. Ті, хто до початку ХХ століття став українцями, майже не цікавили носіїв високої культури, які були схильні бачити в них неписьменних селян.

Таке ігнорування мас з боку представників правлячих класів призвело до того, що багато аспектів традиційної домодерної культури селянських спільнот не були зафіксовані і померли під натиском модернізації, що по суті позбавило істориків епохи постмодерну можливості аналізувати процеси українського національного будівництва в категоріях мікроісторії⁴. На це ігнорування впливала відсутність сильної національно орієнтованої української інтелігенції, яка могла б сприяти розвитку україномовної школи і церкви. З другого боку, українська мова не визнавалася як окрема, і значна частина російських дослідників була схильна інтерпретувати її як діалект російської, прагнучи інтегрувати українців у великий канон російської імперської (політичної) нації. Але і в такій ситуації українські інтелектуали розвивали і культивували мову, чим заклали основу для активізації національного українського руху на початку ХХ століття.

Інша ситуація склалася на території Угорщини і Балкан, де в ХVІІІ столітті з'явилися українські переселенці. Розвиваючись у відносній ізоляції, відірвані від решти українських територій, українці встановили контакти з місцевим населенням, що справило дуже значний вплив на розвиток української мови, змінило хід розвитку культури українців. Ізоляція і віддаленість від українських історичних земель призвели до того, що принесені мова і традиції немов законсервувалися. Залишившись українськими, будучи переважно традиційними, вони стали значно відрізнятися від тих традицій, які розвивалися в Західній Україні і в імперії Романових.

³ Про селянський чинник в історії формування модернових націй див.: *Molenda J. Chłopi. Naród. Niepodległość.* — Warszawa, 1999; *Papierzynska-Turek M. Kultura ludowa w ideologii ukraińskiego ruchu narodowego // Miasto i kultura ludowa w dziejach Białorusi, Litwy, Polski i Ukrainy.* — Kraków, 1995; *Obrębski J. Dzisiejsi ludzie Polesia // Przegląd Sociologiczny.* — 1936. — Т. 2. — С. 412–442; *Stępień S. Wpływ kultury ludowej na kształtowanie się tożsamości narodowej Ukraińców w dwudziestoleciu międzywojennym // Miasto i kultura ludowa w dziejach Białorusi, Litwy, Polski i Ukrainy.* — Kraków, 1995; *Vakar N. Belorussia. Making of Nation.* — Cambridge, 1956.

⁴ Про мікроісторичні принципи проведення дослідження див.: *Davis N.Z. The Shapes of Social History // Storia della storiografia.* — 1990. — No 17. — P. 23–34; *Гинзбург К. Микроистория: две-три вещи, которые я о ней знаю // Современные методы преподавания новейшей истории.* — М., 1996. — С. 207–236; *Леви Г. К вопросу о микроистории // Современные методы преподавания новейшей истории.* — М., 1996. — С. 167–190; *Шлюмбом Ю., Кром М., Зоколл Т. Микроистория: большие вопросы в малом масштабе // Прошлое — крупным планом: современные исследования по микроистории / ред. Ю. Шлюмбом, М. Кром, Т. Зоколл.* — СПб., 2003. — С. 7–26. Всіх, хто цікавиться мікроісторичними дослідницькими практиками, Автор відсилає до бібліографії по мікроісторії, складеної М.М. Кромом. Див.: *Прошлое — крупным планом: современные исследования по микроистории / ред. Ю. Шлюмбом, М. Кром, Т. Зоколл.* — СПб., 2003. — С. 260–265.

Розташована на межі з масивом російськомовних губерній східна периферія українських етнічних територій — Східна Слобожанщина, як і українські території в Угорщині і на Балканах, з цього процесу мовного і політичного будівництва української модерної нації «випала». Тут не було ні української інтелігенції, ні україномовної школи, ні української церкви — тих чинників та соціальних інститутів, які гарантували б не тільки розвиток, але й широке користування українською мовою в умовах існування суспільства, яке переживало не тільки процес модернізації, але і націоналізації — політичного уявлення нації. Спроби нечисленних місцевих українських інтелектуалів внести свій внесок в мовне будівництво на такому фоні виглядають дуже цікавими. Історія Воронежської губернії, у відмінності, наприклад, від історії Кубані, не знає значного числа українських національно орієнтованих діячів, а українські райони завжди були периферією, на які дивилися як на випадкові острівці української колонізації.

Активність українських інтелектуалів в Східній Слобожанщині мала епізодичний характер, а самі вони були не в силах змінити вектор політичного, етнічного і культурного розвитку регіону. З другого боку, вони і не ставили перед собою такого амбітного завдання. Український рух на території периферійних регіонів був слабким, мав спорадичний характер і не міг справляти значний вплив на процеси політичного та культурного уявлення простору. Заїжджі українські інтелектуали-дослідники, збирачі народного фольклору були рідкісними гостями, а їх місцеві колеги, представники нечисленної інтелігенції були не в силах що-небудь серйозно змінити. Тому українська історія ХХ століття була історією двох суперечливих процесів. Українським національним діячам скоро стало ясно, що Україна, яку вони будували, далека від єдності — політичної, економічної, культурної і мовної. ХХ століття — це доба існування декількох Україн. Розкол між ними проходив не тільки по лінії «Схід — Захід», але й у сфері між сучасністю й архаїчністю, модерністю і традиційною відсталістю.

У ХХ столітті від історичних українських земель поступово відпадають периферійні території, де українська колонізація зіткнулася не тільки з могутніми неукраїнськими національними громадами, але й із регіональними версіями традиційної культури, носії якої теж не мали ні найменшого бажання поступатися сучасності і відмовлятися від традиційних соціальних інститутів і комунікативних практик, котрі домінували на регіональному рівні. В результаті цього відпадання українськими перестають бути Східна Слобожанщина й Кубань, значно скорочується український вплив на Заході, в Словаччині, на Південному Сході, в Сербії і Хорватії: українська традиційність периферії не витримує історичної конкуренції з новими модерними ідентичностями, які пропонувалися інтелектуалами домінуючих націй. Тому ХХ сторіччя увійшло в історію як епоха розриву колись єдиного українського культурного простору.

Українська єдність залишалася, отже, умовною, уявною категорією. Українці імперії Габсбургів і імперії Романових говорили на різних українських діалектах. Ще більше різнилися і відрізнялися діалекти українців Хорватії й Кубані, Словаччини і Східної Слобожанщини. Але і в такій ситуації українці все ж таки змогли зберегти мовну єдність. Як би не варіювалися українські локальні діалекти, всі вони були діалектами української мови, яка переживала процес націоналістичної інституціоналізації, стандартизації, переходу від народної стадії, селянської мови до мови сучасної нації.

Політична програма українського національного руху відрізнялася значними модернізаційними імпульсами. Українські націоналісти, як і будь-які інші націоналісти, прагнули залучити свій народ не тільки до чисто зовнішньої сторони європейської культури, яка була для них не просто найважливішим синонімом самої модернізації, але і найрадикальнішим засобом перебудови його життя й побуту. Витіснення патріархального селянського устрою і заміна його сучасною, модерною культурою серійності автоматично виключали регіональні і локальні варіації у розвитку ідентичності. У цьому контексті український модерний націоналізм відіграв деструктивну у своїй основі роль, створюючи свою «уявну географію»⁵, фрагментуючи традиційний культурний простір, формуючи нову систему культурних та інтелектуальних координат, які мали не тільки національний, але і регіональний вимір. Така культура, за думкою інтелектуалів-націоналістів, повинна була бути українською — національною уніфікованою культурою української нації. Її натиску вже не могла протистояти ніяка географія — навіть східна європейська.

У такій ситуації перед нами розкривається ще один вимір української історії ХХ століття. Українська історія — це й історія руйнування народної культури, окремі носії і представники якої болісно і ймовірно хворобливо для себе вибудовували нову ідентичність, відкриваючи світ української модерної культури, що так активно народжувалася. Цей процес мав всеукраїнський характер, але не всі українські інтелектуали, пов'язані з українськими периферійними громадами, взяли в ньому участь. Одні просто не дожили до тріумфу українського націоналізму в першій чверті ХХ століття, коли український національний рух ставив питання не просто про національну автономію і національну школу, але про політичну інституціоналізацію — про створення незалежної української держави. Іншим пощастило більше — вони вписалися в український проект, змогли знайти своє місце в рамках української культури. Утім, між такими інтелектуалами-маргіналами існує важлива паралель: вони поступово засвоювали той ідентичнісний продукт, який пропонувався в рамках націоналістичної уяви українськими націоналістами в

⁵ Про феномен «уявної / уявленої географії» див.: *Вульф Л.* Изобретая Восточную Европу: карта цивилизации в сознании эпохи Просвещения. — М., 2003.

імперіях Романових і Габсбургів. Вся їх «українізація» звелася до пошуку свого місця серед українських інтелектуалів.

Історія української модернізації знає чимало імен периферійних інтелектуалів, багато з яких забуто. Серед таких маргіналів і незатребуваних інтелектуалів були Володимир Гнатюк, Митрофан Дикарев і Гавриїл Костельник. У центрі авторської уваги в цій статті — проблеми інтелектуального виміру регіональної (локальної) трансформації традиційного типу умовно української культури за умов формування модерної політичної української нації.

«Казуси» В. Гнатюка і М. Дикарева, безумовно, українські. Обидва жили в безпосередній близькості від масиву українських територій. Гнатюк взагалі жив у Львові — одному з регіонів, що динамічно українізувався. Цей процес українзації мав кілька рівнів і вимірювань, що надає актуальність його вивченню (спробам аналізу) в рамках мікроісторичних практик — з тієї причини, що «в центрі уваги мікроісторії знаходяться не ізольовані індивіди, а соціальні зв'язки і відносини, в рамках яких вони здійснюють свої стратегії»⁶. Гнатюк і Дикарев прийшли в українську культуру з культури, яка була народною, селянською. У такій ситуації дослідник може поставити питання: а чи були в історії України такі інтелектуали, які прийшли в українську національну культуру з культури традиційної, але у меншій мірі української? Так, серед таких інтелектуалів був Г.Костельник — український діяч, який почав як провінціал і маргінал, але став знаковою фігурою в українській історії. Особисті/власні історії В.Гнатюка, М.Дикарева і Г.Костельника — історії людей другого плану, вихідців з периферії. Аналіз їх політичної та культурної діяльності видається перспективним тому, що дає досліднику простір для міждисциплінарного синтезу, дозволяючи аналізувати українських регіональних маргіналів в рамках регіональної історії, історичної антропології, інтелектуальної історії.

Мовні дискурси ідентичності. Регіональна географія на зорі доби модернізації зіткнулася з новим, якісно новим, викликом — друкованим словом, центром існування якого було місто. Розвиток друкарства, розповсюдження книжкової продукції в периферійних регіонах, розвиток шкільної освіти стали відчутними ударами для традиційних ідентичностей тих, хто був просто селянами і не володів чіткою ідентичністю. Традиція українського книговидання у Волинській губернії мала маргінальний характер. Українська література завжди усвідомлювалася місцевими російськими діячами як якоесь випадкове етнографічне явище, а українські діячі жили в таких умовах, які автоматично відкидали їх за межі літературного життя. На Балканах і в Угорщині склалася інша ситуація: українці були

⁶ Шлюмбом Ю., Кром М., Зоколл Т. Микроистория: большие вопросы в малом масштабе // Прошлое — крупным планом: современные исследования по микроистории / ред. Ю. Шлюмбом, М. Кром, Т. Зоколл. — СПб., 2003. — С. 15.

однією з численних етнічних груп, яка не зустрічалася з такими викликами асиміляції, з якими стикалися українці в Російській імперії. Тому українська культура і українська традиція мали набагато більше каналів для прояву своєї унікальності, для трансляції своїх особливостей іншим, неукраїнським, громадам.

Найкрупнішим українським діячем Воронежської губернії (і, ймовірно, всієї Східної Слобожанщини) можна назвати М. Дикарева, який в 1891 році видав у Воронежі «Нарис воронезького міщанського говору»⁷. Книгу Дикарева, представника східної української традиції, можна оцінювати і інтерпретувати по-різному. Її автор не був професійним філологом, чого він сам і не приховував. Його суспільний і соціальний статус не був постійним — не належав він ні до інтелігенції, ні до дворянства — він не був і священником, але він перестав бути селянином. Цього вихідця з селян можна назвати своєрідним народним інтелектуалом. Ми запозичуємо цей термін з французької історіографії, де він широко використовується для вивчення історії народної і традиційної селянської середньовічної і модерної культури⁸. З другого боку, творчість Дикарева можна проаналізувати в категоріях мікроісторії — на фоні інших діячів українського національного руху він — фігура менш значна, діяч локальної, периферійної, а не української національної історії. Він — типовий носій української національної, але не класичної націоналістичної, ідеології. Тому, його творчість — найкраще джерело для аналізу в рамках саме мікроісторичних студій. У цій статті автор спробує проаналізувати «Нарис воронезького міщанського говору»⁹ і постать Дикарева саме в такому контексті і в оточенні його сучасників.

Подібно Дикареву балканські українські діячі надавали чималу увагу вивченню місцевих українських традицій, мови й народної культури. Але, на відміну від Дикарева, вони не були схильні інтерпретувати, розуміти і позиціонувати місцеву українську культуру як однозначно українську і як тільки українську. Розвиток поза Україною, існування в регіоні, який не мав безпосередньої межі з масивом етнічних українських земель — всі ці чинники значно впливали на розвиток місцевої української ідентичності у бік її маргіналізації. Якщо в Росії український ідентитет слабшав в умовах постійної політики ігнорування з боку властей, які прагнули асимілювати українців і деградував від власне українського до малоруського, то на

⁷ Див.: Кирчанов М.В. Книга М.А. Дикарева «Очерк воронезского мещанского говора» как источник русско-украинских этнических контактов // Итоги фольклорно-этнографических исследований этнических культур Северного Кавказа за 2005 год. Дикаревские чтения / ред. и сост. М.В. Семенов. — Краснодар, 2006. — С. 48–54.

⁸ Див. наукові праці російських істориків, де розвиваються теоретичні ідеї західних дослідників: Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. — М., 1965; Гуревич А.Я. Проблемы средневековой народной культуры. — М., 1981; Гуревич А.Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства. — М., 1990.

⁹ Дикарев М. Очерк воронезского мещанского говора. — Воронеж, 1891.

Балканах українська ідентичність засвоювала місцеві локальні риси. Тому серед сербів і хорватів українська ідентичність поступово слабшала, стаючи статичною. В результаті виник особливий русинський дискурс української ідентичності, який ми можемо спостерігати в творах Володимира Гнатюка — сучасника Дикарева, який також займався вивченням мови, культури і традицій місцевих українців.

Поява досліджень Дикарева була реакцією на неприйняття його суспільством: він писав в той час, коли українська література переживала процес політизації, що вело і до своєїрідної літературизації політики¹⁰. У такій ситуації Дикарев — «незатребуваний інтелектуал»¹¹. Його однаково не зрозуміли російські інтелігенти, які дивилися на українців з упередженням і зневагою. Дикарев здавався їм збирачем фольклору племені, приреченого на асиміляцію. З другого боку, українські інтелектуали не бачили в ньому «свого». У цьому й полягає його трагедія — незатребуваного інтелектуала, який виявився на межі двох культур і ідентичностей.

Те, що книги Дикарева й Гнатюка з'явилися дещо запізно, підтверджує припущення Джорджа Грабовича про те, що українська культура в Росії (і у інших периферійних районах) була приречена на постійну і безперервну маргіналізацію¹². Вихідці з селянства з української периферії прийшли в національний рух і культурне життя України із запізненням. Те, що вони прийшли все-таки в українську культуру, свідчить про те, що частина селян, представників «культури, яка мовчала», прокинулася. Але вона не змогла швидко адаптуватися до нової реальності, залишалася маргіналами. Вони були носіями народної культури, які намагалися цю культуру описати і проаналізувати в категоріях зовсім не народної, а «вченої» культури. У такій ситуації їх наративи не «вичерпали всієї різноманітності і різноманіття уявлень, які існували серед селянства»¹³.

Дикарев намагався конструювати свій тип ідентичності, спираючись на мову і надаючи увагу, в першу чергу, фонетичним аспектам. Описуючи діалект українців Східної Слобожанщини, Дикарев констатував його перехідний характер: «у ряді випадків говір наближається до літературної мови, в інших — до сільської мови». Для позначення місцевого діалекту він запропонував використовувати термін «воронезький міщанський говір»¹⁴.

¹⁰ *Шартье Р.* Идеиные истоки французской революции. — М., 2001. — С. 21.

¹¹ *Curtis M.H.* The Alienated Intellectuals of Early Stuart England // Past and Present. — Vol. 23. — 1962. — P. 25–43.

¹² *Grabowycz G.* Ukrainian Studies: Framing the Context // Slavic Review. — 1995. — Vol. 54. — No 3. — P. 674–678.

¹³ *Савицкий Е.Е.* Народная культура и размышляющие крестьяне // Казус 2002. Индивидуальное и уникальное в истории / ред. Ю. Бессмертный, Е. Бойцов. — М., 2002. — С. 49.

¹⁴ *Дикарев М.* Очерк воронезского мещанского говора. — Воронеж, 1891. — С. 2–3.

Для В.Гнатюка мова теж мала чимале значення в тому проекті ідентичності, який він пропонував своїм українським співвітчизникам. Саме в площині мови ми можемо знайти істотні відмінності між двома варіантами ідентичності, які розвивалися в Східній Слобожанщині і на Балканах. Якщо для Дикарева мова представляла переважно науковий інтерес, то Гнатюк надавав мові і національне і навіть політичне значення. Мова позиціонувалася ним як прояв ідентичності. Мовний проект Гнатюка — це свідоме конструювання саме мовної ідентичності, яка була відокремленою від іншого дискурсу української ідентичності, який розвивався в Україні Романових.

Мова праць Гнатюка і літературних пам'ятників, які були опубліковані за його ініціативою, значно відрізняється від тієї мови, якою писав не тільки Дикарев, але і значна частина українських інтелектуалів і діячів українського національного руху того часу. Якщо Дикарев при записуванні українського фольклору керувався фонетичним принципом, то Гнатюк намагався внести у українську мову, якою він користувався, деякі елементи оформленої мови і літературні норми. Але його українська мова не була мовою Івана Франка або Лесі Українки. Вона не була і мовою Тараса Шевченка. На прикладі спадщини Гнатюка ми спостерігаємо розвиток альтернативної правописної регіоналізованої мовної норми, яка свідомо позиціонувалася як правильна українська. Іншими словами, Гнатюк сприяв розвитку альтернативного українського проекту.

Аналізуючи і порівнюючи наукові дослідження і шукання Дикарева і Гнатюка, доходимо висновку про те, що вони по-різному підходили до самої проблеми наукової творчості. Дикарев — класичний маргінал, дилетант і любитель. Гнатюк мав більше дотичності до академічної науки. Публікація його творів в колишній Югославії, що вилілася в п'ять томів, стала ледве не найзначнішою подією в житті русинської течії в українській діаспорі. Читаючи Дикарева і Гнатюка, помічаємо розбіжності в самій манері написання. Гнатюк в цьому контексті більш науковий, навіть академічний. Його мова — мова популярної наукової літератури. Але норма, якою він користувався, не затвердилася в мовному дискурсі України; вона так і залишилася цікавим, але маргінальним проектом, якому було не призначено відбутися.

Народна культура і ідентичність. Книга М. Дикарева унікальна і особливо цікава для історика тому, що вона дає можливість доступу в світ народної культури. За словами російського історика О.Кудрявцева, доступ в цей закритий світ народної культури «зовсім не простий» тому, що сфера її побутування майже виключно народна усна традиція, яка украй рідко (майже ніколи) не потрапляла на сторінки доступних нам джерел. З другого боку, вона не часто привертала увагу сучасників¹⁵. Тому, Дикарев фіксує не народну культуру в її

¹⁵ Кудрявцев О. Карло Гинзбург и его книга «Сыр и черви. Картина мира одного мельника, жившего в XVI веке» // Гинзбург К. Сыр и черви. Картина мира одного мельника, жившего в XVI веке. — М., 2000. — С. 5.

класичній формі, а її ослаблений пізній варіант, який в умовах модернізації, яка вже почалася, розпадається.

Тексти, опубліковані М.Дикаревим і В.Гнатюком, цікаві тим, що демонструють нам образ «чужого», який був характерний для українців як носіїв традиційної селянської культури. Якщо в опублікованому Дикаревим тексті Луценка «про хохлацьку свальбу» помітні російські мотиви, то серед «чужих» образів в невеликих текстових фрагментах, записаних від селян і виданих Гнатюком, фігурують, наприклад, угорці¹⁶. Українська свідомість позиціонувала угорців як незрозумілих і диких провінціалів, які не могли пристосуватися до культури і ритму життя великого міста, замикаючись у своєму вузькому національному колі. Росіяни усвідомлювалися як москалі, які асоціювалися з війною і придушенням актів народного протесту в період революції 1848 року. Москалі і козаки предстають як загарбники, які вбивали простих мирних селян¹⁷.

Розповідь Т. Луценка, опублікована М. Дикаревим, фрагменти пісень, казок та народних анекдотів, видані В. Гнатюком, при їх всій простоті і невибагливості, були показовими явищами в розвитку української ідентичності. Французький історик Р. Мандру, аналізуючи схожий феномен народної літератури у Франції, висловлював думку, що таку літературу треба називати «літературою відходу від дійсності» тому, що вона сприяє формуванню традиційного світогляду, укріплюючи і підсилюючи його¹⁸. Висновки французького історика застосовні до творчості народних авторів, з якими контактували М. Дикарев і В. Гнатюк. Такі автори-респонденти намагалися законсервувати в своїх розповідях, піснях і анекдотах українські народні традиції. Але і Дикарев і Гнатюк писали, ймовірно, не для народу, а для дослідників народу, що свідчить про поступове розмивання меж народної культури.

Скромна чарівливість маргіналів. І В.Гнатюк і М.Дикарев — фігури в значній мірі маргінальні. Вони мали чималі труднощі з інтеграцією в український культурний контекст. Особливо важко було другому — жив і працював Дикарев не в українських губерніях, а спочатку у Воронезькій губернії, яку як частину України ніколи серйозно не сприймали навіть радикали-націоналісти, а потім на Кубані, де українське населення було чисельно значним, складаючи більше половини кубанських жителів. Як у всій Російській імперії, політичне значення українців і роль, яку вони реально могли в політичному житті краю грати, тут була мінімальною. І все ж, і М.Дикарев і В.Гнатюк своє місце серед української громадськості знайшли. Запорукою такої успішності була якась початкова українськість.

¹⁶ Гнатюк В. Етнографічні матеріали з Угорської Руси. — Нови Сад, 1986. — Т. 4. — С. 48–49.

¹⁷ Згадка із 1848 р. // Гнатюк В. Етнографічні матеріали з Угорської Руси. — Нови Сад, 1986. — Т. 4. — С. 89.

¹⁸ Mandrou R. De la culture populaire aux XVII et XVIII siecle: la Biblioteque bleue de Troyes. — Paris, 1964.

На відміну від М. Дикарева і В. Гнатюка, українська ідентичність яких сумнівів майже не викликає, Костельник входив в українську історію як саме ідентичнісний маргінал, що вже потім, поступово, вибудовував, розвивав і культивував свою українську ідентичність. Його особистий досвід переходу з русинської культури в українську представляє цікавий приклад добровільного розриву з маргінальним русинством на користь класичного українського руху¹⁹. Г. Костельник народився в 1886 році в Сербії, в Руському Керестурі — селищі, де жили українці і русини, що приїхали на Балкани в XVIII столітті²⁰. Будучи греко-католиком, він був вимушений залишити переважно сербські райони і одержати освіту в Загребі²¹. Примітне те, що в коло свідомих українців Костельник потрапив не без участі з боку В. Гнатюка. Таким чином, одні українські інтелектуали-маргінали сприяли соціалізації інших — ще більш маргінальних периферійних українців, в яких вони бачили значний потенціал для пропаганди української ідеї. Пізніше Костельник жив у Львові, поєднуючи викладання з науковою діяльністю. Він писав на своєму рідному бачванському діалекті, українською і хорватською мовами. У 1935 році, в газеті «Діло», Костельник опублікував статтю «Чому я став українцем»²², яка є важливим штрихом до його біографії. В 1903 році Костельник вперше спробував писати вірші, і перші свої твори він написав... українською мовою, точніше, її бачванським діалектом. Його книжка романтичних віршів на рідному діалекті мала назву «З мойого валала» («З мого села»).

Як політик і письменник Костельник сформувався тоді, коли серед українців йшла гостра дискусія між москвофілами, прихильниками поступового злиття українців з росіянами і відмови від української мови, і українофілами, що виступали за самостійний шлях української нації. Примітно, що балканські українці, що жили в сербських районах, були втягнуті в цю дискусію. Для них ідея союзу з сербами була неактуальна: за словами Костельника, серед місцевих українців домінували антисербські ідеї, а самих сербів вони вважали за «некультурних свинопасів»²³. На початку ХХ століття чимало балканських

¹⁹ Зовсім недавно в Україні стали помітні тенденції активізації інтересу до спадщини о. Гавриїла Костельника. У 2006 році журнал «Пам'ятки України» видав невеликий нарис про його життя і творчість. Див.: Пам'ятки України. Історія і культура. Науковий часопис. — 2006. — № 1–2. — С. 148–149.

²⁰ Про балканських українців див.: *Мацяк Є.* Українська еміграція в Югославії // Український Вісник. — 1942. — № 16; *Зелик І.* Українці в Югославії // Українські поселення. — Нью Йорк, 1981; *Рамач Л.* Русини-українці в Югославії. — Вінніпег, 1971; *Рамач Я.* Кратка історія руснацях. — Нови Сад, 1993.

²¹ Про конфесійний аспект в історії українців на Балканах див.: *Лецишин Я.* Сьогоднення українців Західної Славонії і Мославіни // Українці Хорватії. Матеріали і документи / Ukrajinci Hrvatske. Materijali i dokumenti. — Кн. 1 / Кн. 1. — Загреб / Zagreb, 2002. — С. 164.

²² *о. Костельник Г.* Чому я став українцем? // Діло. — 1935. — 5, 16, 18, 19, 20 жовтня.

²³ Діло. — 1935. — 16 жовтня.

українців схилилися до союзу з хорватами, що істотно впливало на ідентичність деяких з них. Про те, що на певному етапі Костельник намагався співвіднести себе саме з хорватською нацією, писав він сам.

Костельник вільно писав вірші хорватською мовою. Проте хорватом стати не зміг, хоча для цього були всі умови. Єдиною перешкодою було те, що, за його словами, він ніколи б не міг щиро написати «ми — хорвати»²⁴, тому що це суперечило його моральним настановам. У такій ситуації почалося поступове повернення Костельника до українського коріння. У 1907 році Г.Костельник приїхав до Галичини, де продовжив вивчати теологію. У той час Львів страждав від гострих дискусій і суперечок між українофілами і москвофілами. Костельник прилучився до перших і незабаром перетворився на одного з най-послідовніших критиків і супротивників других. Він констатував, що логіка москвофілів була примітивною і не відрізнялася оригінальністю: українців вони могли майже виключно тільки лаяти, а саму Україну вважали результатом польсько-німецької змови з метою роз'єднання «великого російського народу».

Москвофіли, що жили в Галичині, відрізнялися особливим радикалізмом і висували проект злиття всіх слов'ян під егідою Росії, відводячи хорватському, польському, болгарському й іншим народам лише статус етнографічних груп великої російської нації. Ця ідея, на думку Г. Костельника, не мала ніяких перспектив, але вона знайшла декілька прихильників серед бачванських українців. Вони почали видавати газету «Зоря», де кожен автор писав на своїй «російській» мові — суміші декількох слов'янських мов, штучно наближеної до російської. У такому вигляді газета проіснувала лише рік, а потім автори перейшли на нормальний бачванський діалект української мови²⁵.

У Галичині Костельник пережив своєрідну українізацію. Поступово він дійшов думки, що українці в Україні і українці за її межами — один народ. У такій ситуації Костельник не забував, звідки він прийшов — тому якась маргінальність давала про себе знати. У 1923 році він видав граматику бачванського діалекту української мови. Пізніше русинські сербські діячі неодноразово указували на те, що Костельник зберігав зв'язки з тією українською громадою, з якої він вийшов: «У питанні мови бачванських руснаків Костельник був ортодоксом. Мова — то життя народу. Заберіть мову, й народ зникне. Завдяки тому, що Костельник почав писати, друкувати, уклав граматику тієї мови, та невеличка громада наших слов'ян, далеко від нас на півдні, збереглася і живе своїм життям»²⁶.

Утім, русинський компонент в діяльності Костельника не був магістральним. У своїй добровільній українізації він дійшов до того, що в 1918 році видав збірку «Встань, Україно». Г. Костельник не тільки виявився одним з послідовних критиків москвофільської течії в Україні як маргінальної політичної доктрини, але й сам пережив

²⁴ Діло. — 1935. — 16 жовтня.

²⁵ Зоря. — 1935. — 18 жовтня.

своєрідну світоглядну й ідентичнісну еволюцію, коливаючись між маргінальним провінціалізмом й відносно «елітарними» хорватством і українством. Особливість т.зв. предпарадигмальної стадії українського національного руху, на відміну від інших регіонів Центральної і Східної Європи, полягала у тому, що, будучи вже достатньо впливовим, він продовжував залишатися розколотим, не маючи парадигми, яка об'єднувала б більшість націоналістів. Магістральні українські тенденції співіснували з маргінальними москвофільськими. У такій ситуації українці, розкидані по різних кутах Центральної і Східної Європи, могли різними шляхами і способами вибудовувати свою ідентичність, роблячи складний вибір між українством і хорватством. За умов такого ідентичнісного вибору москвофільство вносило розкол в український національний рух. Іншими словами, в інтелектуальній українській культурі початку ХХ століття маргінали і своєрідна націоналістична еліта співіснували.

Замість висновків. Підводячи підсумки, відзначимо, що в рамках цієї статті нами розглянуті лише деякі аспекти проблеми зв'язку наукових розвідок М. Дикарева і В. Гнатюка з українською народною культурою. Найважливішим атрибутом цієї народної і традиційної культури була мова, яка пов'язувала місцеве українське населення з українцями на території українських губерній і протиставляла їх носіям російських діалектів, з якими вони були вимушені вступати в постійні контакти. Мова, розмовна і пісенна норми, зафіксовані Дикаревим та Гнатюком, дуже далекі від української літературної мови. Мова деяких творів Костельника теж далека від літературної норми, але сам він докладав чималих зусиль, щоб цієї маргінальності позбутися і вписатися в український літературний контекст.

Культура, носіями якої були М. Дикарев, Т. Луценко і селяни, які стали основним джерелом інформації для Гнатюка, була народною і традиційною культурою. Такий тип культури виявився периферійним і маргінальним. Це була не російська і не українська культура, не австрійська та не угорська свідомість. Це був унікальний тип прикордонної, перехідної культури, яка колівалася між російською і українською ідентичністю, між викликами русинства на Балканах і в Угорщині й українським національним рухом в Україні Романових і Габсбургів. Якщо Дикарев і Гнатюк описували і вивчали маргінальні дискурси української культурної традиції тільки стикаючись з нею, але не будучи її частиною, то Костельник сам був частиною такої маргінальної традиції. Саме цим пояснюється, що його ідентичність розвивалася і змінювалася на межі різних ідентичнісних проєктів. Подальший аналіз дискурсів народної культурної традиції допоможе краще зрозуміти особливості історії українського національного руху, українських периферійних територій, народної/традиційної культури в контексті модернізації і руйнування традиційних канонів.

²⁶ Шветлосц. — 1995. — № 3–4. — С. 322.